

RICHARD S. ESBENSHADE**Holokausztemlékezet másképpen**

A magyar antifasiszta irodalom

Az 1956-os forradalom markánsan kétségbe vonta az utópikus szocialista teleológia azon tételét, miszerint a történelem tragédiáit az emberiség, vagy legalábbis a létező szocializmus maga mögött hagyta. Noha az anyagi szükségletek teljesebb kielégítése 1956 után nagyobb jelentőséget nyert, a történelem továbbra is súlyos teherként nehezedett a pártra és az értelmiségi elitre, ha ugyan nem az egész társadalomra. A kádári kultúrpolitika a közvetítőknek (például a szerkesztőknek) kulcsszerepet juttatva és komplex személyi kapcsolathálókat által a kulturális élet „puha” irányítására állt át, jelentősen megnövelve így a „szürke zónát”.¹ 1956 újabb „fasiszta veszélyként” való hivatalos értékelése előtérbe helyezte az antifasizmust mint politikai ideológiát. Az irodalom terén egyszerre kellett korlátozni és engedélyezni az „irodalmi szanálást”, ezáltal az engedékenység és nagylelkűség látszatát keltve.² Bár hűséget kellett fogadni, az író bejuthatott egy nyitottabb térbe, „egy semleges politikai-irodalmi életbe”.³ Ha már ígéretet tett az ellenséges megnyilvánulások elkerülésére, könnyebben el tudott térni az elvárt szocreál narratívától és karaktertipológiától és szabadabban mozoghatott

¹ KALMÁR Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető, Budapest, 1998; György Péter: *A hatalom képzelete. Állami kultúra és művészet 1957 és 1980 között*. Magvető, Budapest, 2014.

² KALMÁR Melinda: I. m. 79–115.

³ Uo. 90.

formai tekintetben is. Az eredetileg inkább demonstratív jellegű „többszínűség” elve így nem várt következményekkel járt.⁴

A késő ötvenes és a hatvanas évek irodalmi művei kihasználják az így megnyílt teret, és olyan témákat vettek vizsgálat alá, mint az identitás, a nemzeti sors és a közelmúlttal való szembenézés. Vagyis olyan tényeket, eseményeket és szereplőket, amelyek ma szorosán érintkeznek vagy részévé váltak a később kialakult holokausztdiskurzusnak. Ebben az időszakban voltaképp több regényben is megjelenik valamilyen módon a holokauszt, méghozzá olyan eseményként, amely köré erkölcsi keretrendszert lehet építeni. Nem egyedi eset, hogy úgy jelenik meg a vészorszak mint a zsidó és nem zsidó magyarok igazi történelmi kihívása. Az antifasiszta összefüggésrendszerben megjelenített holokauszt ugyanakkor nem kizárólag és elsősorban zsidó katasztrófa, nem önmaga jogán kerül a látómezőbe, hanem mindig a fasiszta politikai-katonai mechanizmus részeként.

Érdemes különbséget tenni az antifasizmus mint ideológia és mint irodalmi kategória között. Az előbbi a nyilvános politikai diskurzus határait jelölte ki. Az antifasiszta irodalom azonban a tematikus irányultságra utal, melynek szintén megvoltak a maga korlátai, de az irodalmi szövegek mégis nagyobb játékteret biztosítottak a szerzőknek. Részben igaz Szirák Péter állítása, hogy a „vészorszakról való beszédet a kommunista diktatúra tabuvá tette, illetve részben inautentikussá, amennyiben az »antifasiszta« ideológia keretébe helyezte”.⁵ Ha az antifasizmus *mint ideológia* nem is hagyott helyet a zsidó identitáskérdéseknek vagy a vészorszakkal kapcsolatos magyar felelősségnek, *mint irodalmi keretrendszer* igenis lehetővé tette azt. Az akkori zavaros és szeszélyes játékszabályok végül is tágabb teret nyújtottak az íróknak, mint elsőre gondolnánk. Az antifasizmus mint irodalmi címke egyfajta védelmet jelentett a

⁴ Uo. 87.

⁵ SZIRÁK Péter: Magyar–zsidó sors. Tiltás, szokás és kezdeményezés a hetvenes–nyolcvanas évek irodalmi köztudatában. In: KISANTAL Tamás–MENYHÉRT Anna (szerk.): *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete*. L'Harmattan, Budapest, 2005. 55–67.: 59.

szervek számára, mert megjeleníthették a ma már tipikusan holokausztirodalomhoz tartozó témákat a zsidó identitás és a magyar felelősségre vonatkozó tabuk kínosan körültekintő tiszteletben tartása nélkül. A politikailag terhelte antifasiszta címkézés ugyanakkor megakadályozta, hogy az így keletkező műveket a rendszerváltás után a holokausztirodalomhoz tartozónak ismerjék el. Az a folt, amelyet az antifasizmus mint ideológia ejtett ezen az irodalmon, kitörölhetetlennek bizonyult az 1989 után dominánssá vált holokausztirodalom definíciója szempontjából.

Az alábbiakban a „holokausztirodalom” előtti lágerirodalom négy alkotására szeretném irányítani a figyelmet: Keszi Imre 1958-as *Elysium*, Berkesi András 1960-as *FB-86*, Darvas József 1963-as *Részeg eső* és Rónay György szintén 1963-as *Esti gyors* című művére.⁶ Ezek a regények stílusukban, megközelítésükben és tartalmukban széles skáláját képviselik azoknak a műveknek, amelyekben a holokauszthoz kapcsolódó témák fontos szerepet játszanak. Szerzőik életrajza és politikai hovatartozása szintén nagyon változó. A holokausztirodalom kanonizált történetében jelentősen eltérő státusszal bírnak. Keszi regényét, csakúgy, mint Szép Ernő *Emberszag* és Zsolt Béla *Kilenc koffer* című, közvetlenül a háború után megjelent művét, a holokauszt szocializmus kori elhallgatásának narratívája „korai kivételnek” tekintette.⁷ A másik kettő, bár megjelenésükkor nagyobb figyelmet élveztek, gyorsan elfelejtődött 1990 után. Együttesen jól illusztrálják mind a holokausztematika jelentőségét, mind a ma már magyarázatra szoruló antifasiszta jelleget. A következőkben az ezekben a művekben megtestesülő „holokausztemlékezetet” vizsgálom a politikai kontextus mentén. Korabeli kritikai fogadtatásukat elemezve egyrészt bemutatom, miként kísérelték meg az ideológiai szótárt ráerőltetni a szóban forgó művekre, másrészt azt elemzem, vajon a vészkorszak mennyi-

⁶ KESZI Imre: *Elysium*. Szépirodalmi, Budapest, 1958; BERKESI András: *FB-86*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1960; DARVAS József: *Részeg eső*. Szépirodalmi, Budapest, 1963; RÓNAY György: *Esti gyors*. Szépirodalmi, Budapest, 1963.

⁷ SZÉP Ernő: *Emberszag*. Keresztes, Budapest, 1945; ZSOLT Béla: *Kilenc koffer*. Magvető, Budapest, 1980 [1946–1947].

re kifejezetten zsidó katasztrófaként jelenik meg bennük, kapcsolatot létesítve a későbbi holokausztirodalommal. Az egyes művek tárgyalása előtt azonban még a holokausztirodalom diszkurzív keretére kell kitérnem.

A magyar holokausztirodalom – értve ezen a lágerek tapasztalatának szépirodalmi feldolgozásait és az ezzel kapcsolatos memoáriródatalmat – kapcsán közkeletű állítás, miszerint a holokauszt témáját a kultúrpolitika legalább az 1970-es évekig elhallgattatta. A korszakhatárt olyan művek megjelenése jelzi, mint Kertész Imre *Sorstalansága* (1975) és Ember Mária *Hajtűkanyarja* (1974): ezek az egymástól is nagyon különböző és eltérő kiadástörténettel rendelkező művek valóban egy új szenzibilitás híradói voltak.⁸ Ez a szenzibilitás inkább önreflexív, kritikus, univerzális, új formákat és nyelvet kereső volt; Kisantal Tamás szavait használva, mindkét könyv „ki tudott lépni ebből a beszédmódból, amennyiben a magyar történelem kontextusába helyezi a zsidóüldözést”, vagyis túl tudott lépni „egy uralkodó diskurzuson”.⁹

Ez a kronológia megítélésem szerint félrevezető, amennyiben olyan elvárásrendszerrel vetít vissza az államszocializmus korábbi időszakára, mely csak az 1970-es években forrott ki, és szorosan összekapcsolódik a nemzetközi holokausztirodalom kialakulásának történetével, a Primo Levi, Tadeusz Borowski és mások által fémjelzett kánon kialakulásával – mely névsorba aztán Kertész is beilleszthető volt. A késő ötvenes és a hatvanas évek művei mai perspektívából nem tartoznak „a” holokausztirodalomba, ebbe a nemzetközileg kanonizált, transznacionális és nagyjából nemzeti és történelmi kontextusoktól mentes kánonba.¹⁰ Ez azonban nem jelenti azt, hogy az említett időszak irodalmában a zsidóság világháborús szenvedéstörténetének emlékezete ne jelent volna meg – ahelyett, hogy e korpusz olvasását egy felejtésmetafora segítségével levennénk napirend-

⁸ KERTÉSZ Imre: *Sorstalanság*. Magvető, Budapest, 1975; EMBER Mária: *Hajtűkanyar*. Szépirodalmi, Budapest, 1974.

⁹ KISANTAL Tamás: Holokausztirodalom Magyarországon. Módszertani megjegyzések egy magyar holokausztirodalom-történethez. *Aetas*, 2016/4. 122.

¹⁰ Kisantal rámutat olyan definíciókra is, melyek a művek saját nyelvi és kulturális kontextusait is magukban foglalják. Uo. 118–120.

ról, a kérdés inkább az, hogy miként emlékeztek a művek a holokausztra. Ahogy Kisantal fogalmaz módszertani tanulmányában: „A holokausztirodalom preconcepcióinak, esztétikai és poétikai normáinak visszaolvasása olykor bizonyos kijelentések reflektálatlan átvételével jár – például a világháború utáni hallgatásnak, a közelmúlt azonnali tabusításának hangoztatásával vagy a keletkezett művek egyedüli forrásértékének kiemelésével.”¹¹ Egyetérthetünk Kisantallal, a kihívás nem annak pusztán felismerése, hogy az 1970-es éveket megelőzően is írtak a holokausztról, sokkal inkább az, hogy miképp tudunk ehhez az idegenszerű szövegkorpuszhoz úgy közelíteni, hogy szemléletünket ne kizárólag a később kialakult holokausztirodalmi kánon előfeltevései és normái határozzák meg.

Az irodalmi amnézia feltételezését általában véve erősíti a holokausztemlékezeti diskurzus mára közhellyé vált megállapítása, mely épp ilyen felejtést és diszkurzív tiltást vélelmez az egész holokausztemlékezet vonatkozásában. Erre utalnak az olyan szóképek és kifejezések, mint a „történelem orwelli fekete lyuka”,¹² a „hallgatás görcse”,¹³ a „zsidó emlékezet tiltása”,¹⁴ és, már 1976-ban, a „hallgatás évei”.¹⁵ A holokausztemlékezet avatott történésze, Gyáni Gábor ugyanerre utal, amikor a korszakról szólva a „zsidó szenvedés és tömeges halál, a holokauszt teljességének szem előtt tartásának részleges vagy teljes hiányá”-t regisztrálja, ami „a hatvanas évekig és, több területen, jóval a

¹¹ Uo. 133.

¹² Randolph L. BRAHAM: Hungary: The Assault on the Historical Memory of the Holocaust. In: Randolph L. BRAHAM–András KOVÁCS: *The Holocaust in Hungary: Seventy Years Later*. Central European University Press, Budapest–New York, 2016. 262.

¹³ FÖLDES Anna: A holokauszt a magyar (próza)irodalom tükrében. In: Randolph L. BRAHAM (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról I*. Balassi, Budapest, 2001. 92.

¹⁴ Zsuzsanna OZSVÁTH: Trauma and Distortion: Holocaust Fiction and the Ban on Jewish Memory. In: Randolph L. BRAHAM–Brewster S. CHAMBERLIN (szerk.): *The Holocaust in Hungary: Sixty Years Later*. The Rosenthal Institute for Holocaust Studies, New York, 2006. 337–347.

¹⁵ ZSADÁNYI Oszkár: A magyar zsidóság tragédiájának visszhangja a magyar irodalomban. In: SCHEIBER Sándor (szerk.): *Évkönyv*. Magyar Izraeliták Országos Képviselője, Budapest, 1976. 411.

hetvenes évekig eltartott”.¹⁶ Véleményem szerint ez a helyzet-elemzés további árnyalásra és kiegészítésre szorul, amihez viszont friss szemmel érdemes tekinteni a korszak irodalmára.

Zombory Máté, Lénárt András és Szász Anna Lujza az *Utószezon*¹⁷ (1967) című filmről szóló elemzésükben programadónak is tekinthető kijelentést tettek: „Ahelyett, hogy az egyöntetűnek tekintett korszakban állandónak és változatlanak vennénk a politikai elnyomás és a diszkurzív szabályozás különböző formáit, vegyük szemügyre a megszólalás lehetőségeit. Ne arra kérdezzünk rá, hogy 1989 felől visszatekintve mi mindent nem lehetett, hanem arra, mi vált lehetővé a hatvanas években a korábbi időszakhoz képest.”¹⁸ Ennek szellemében először én is azt javaslom: ne a mai fogalmaink szerinti „holokausztirodalmat” keressük ahistorikus módon, hanem vizsgáljuk meg a lágerélmény nyomait a korszak „ténylegesen létező” szocialista irodalmában, a háborús és partizánirodalomtól a káderirodalmon át a parasztirodalomig, és így tovább.

Braham professzor a „fekete lyuk” kifejezéssel nem kifejezetten az irodalomra utalt, hanem az általános politikai és ideológiai környezetre, amely döntően formálta az uralkodó diskurzust. Ugyanakkor saját monumentális műve, *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*¹⁹ maga kérdőjelezi meg a hallgatást/felejtést túlhangsúlyozó szövegeket, hiszen 1949 és 1970 között hatvan holokauszttal kapcsolatos (és további tíz munkaszolgálatról szóló) regényt vagy emlékiratot sorol fel. A legtöbbet ezek közül jelentős kiadók – 1948, illetve 1950 előtt az Athenaeum és a Révai, 1950, illetve 1955 után a Szépirodalmi és a Magvető – adták ki; közülük sok a leggyakrabban publikált és legnép-

¹⁶ GYÁNI Gábor: Hungarian Memory of the Holocaust in Hungary. In: Randolph L. BRAHAM (szerk.): I. m. 217., 223.

¹⁷ A filmet RÓNAY György 1963-as *Esti gyors* című regénye alapján forgatták.

¹⁸ ZOMBORY Máté–LENÁRT András–SZÁSZ Anna Lujza: Elfeledett szembenézés. Holokauszt és emlékezés Fábri Zoltán *Utószezon* című filmjében. *BUKSZ*, 2013/3. 245.

¹⁹ Randolph L. BRAHAM: *Bibliography of the Holocaust in Hungary*. Rosenthal Institute for Holocaust Studies–Graduate Center/City University of New York, New York, Social Science Monographs, Boulder, Colorado, 2012. (Magyarul lásd Randolph L. Braham: *A magyarországi holokauszt bibliográfiája*. I–II. Ford. Lovass Gyöngyvér. Park, Budapest, 2010.)

szérűbb íróktól (Berkesi András, Cseres Tibor, Darvas József, Fekete Gyula, Szabó Magda) származott.

A késő ötvenes és a hatvanas évekbeli népszerű irodalomban a holokauszt meglepően fontos szerepet játszott. Idesorolhatók többek között, a már említettek mellett, Fehér Klára *A tenger* (1956), Cseres Tibor *Here-báró* (1956), illetve *Hideg napok* (1964), Fekete Gyula *Az orvos halála* (1963) és Szabó Magda *Katalin utca* (1969) című munkái. Ezek a művek nem illeszkednek a később kialakult tipikus holokausztirodalmi narratívákhoz, amelyek a zsidó áldozatokat és a lágereket helyezik a középpontba.²⁰ Itt a zsidó identitás sokszor – bár nem mindig – tompítottan jelenik meg. Az 1944-es események ábrázolásában a zsidó és a keresztény lakosság élettapasztalatai összefonódnak és gyakran nem zsidó főszereplők szemszögéből látjuk őket. A holokausztnarratíva jellemzően nem ér véget 1945-tel: a háború vége inkább egy bonyolult és turbulens történelem újabb fordulópontját képezi, és felöleli a sztálinista korszakot, 1956-ot, valamint az emlékezet és a lelkiismeret-furdalás kérdéseit.

Természetesen voltak tartalmi és stilisztikai korlátok, és ideológiai struktúrák által és különböző, bár állandóan változó tabuk által kikényszerített torzítások. A kérdés az, hogy miként értelmezzük az „ideológiai emlékezet” hatását egy leszűkített nyilvánosság keretei között, megengedve, hogy ezek a keretek gyakran elmozdultak. Konkrétabban: mit kezdünk a holokauszt emlékezetét is megmutató művekkel, melyek az antifasizmus keretei között maradnak? A hidegháború historiográfiája ma már nem „hazugságként” és ostoba „propagandaként” láttatja az államszocialista rendszerek kommunikációs rendjét, hanem diskurzusként, melynek saját szerkezete, szabályai, korlátai, ugyanakkor egy bizonyos – és időnként változó – játéktere van. Az idő múlásával a kommunista uralom állandósult, és az emberek megtanultak vele és benne élni, fel-

²⁰ Ez egyáltalán nem vonatkozik az 1945–1948 között megjelent sok írásra (regények, memoárok, élménybeszámoló, riportkötetek stb.), melynek egy részét „lágerirodalomnak” nevezték. ZOMBORY Máté: Magyar Golgota. Politikai közösség és múltreprezentáció 1945 után. *Szociológiai Szemle*, 2015/1. 66–88.; ZOMBORY Máté: A nemzeti tragédia narratívái. Lévai Jenő, az írás és a történelem (1932–1948). *Múltünk*, 2018/2. 197–236.; KISANTAL Tamás: I. m.

építve a kifejezés és a megértés új módjait. Ki kell bővítenünk a „holokausztirodalom” paramétereit – mind abban, hogy kinek a tapasztalatáról, mind abban, hogy melyik periódusról van szó –, kísérletet téve ezáltal egy integráltabb emlékezetfogalom kialakítására; vagyis historizálni kell ezt a kategóriát, hogy minden korszakot megfelelő szempontból elemezzünk. E nélkül a posztkommunista korszak „emlékezet-háborúi” *ad nauseam* folytatódnának tovább.²¹

Az ötvenes-hatvanas évek irodalmában meglehetősen sok holokausztra – sárga csillagokra, zsidók ellen végrehajtott atrocitásokra, deportálásokra, lágerekre – történő utalás található, és a fasizmus zsidóellenes jellege ezekben világosan kifejeződik, ami ellentmond „az irodalom zsidótlánítása” eszméjének.²² Inkább arról van szó, hogy a zsidók sorsa alárendelődik a nemzet sorsának; a nem zsidó szereplők üldöztetése kommunista létükből vagy az osztályi hovatartozásukból származik, a holokauszt tematikus elemeit felhasználva vagy kisajátítva. Olyan, a kortárs kritikában különösen feltűnő ideológiai frázisok, mint „az üldözöttek,” „a fasizmus kegyetlenségei” vagy a „rémítettek” a hivatalos diszkurzív keretekhez közel maradtak, míg bizonyos szereplők, utalások és helyzetek feszegették ezeket a határokat. Ahogy saját politikai és szervezeti életükben, úgy az írók a prózájukban is igyekeztek összeegyeztetni saját és mások tapasztalatait az ideológiai és szerkesztői ellenőrzéssel.

A budapesti zsidó értelmiség harmincas években feltűnt, több műfajban alkotó figurájának,²³ Keszi Imrének *Elysium* című regénye a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában, 1958-ban jelent meg először, majd 1965-ig még kétszer kiadták. Pelle János „a magyar holokauszt első figyelemre méltó irodalmi megörökítésének” és Kertész *Sorstalansága* „jelentős előzmé-

²¹ Randolph L. BRAHAM: Hungary: The Assault on the Historical Memory. I. m.

²² HELLER Ágnes: Zsidótlánítás a magyar zsidó irodalomban. In: TÖRÖK Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról*. Yahalom, Budapest, 1997. 349–362.

²³ Korábbi munkásságáról lásd SCHEIBNER Tamás: Utópiák igézetében: Keszi Imre és a zsidó-magyar együttélés. *Irodalomtörténet*, 2013/3. 419–441.

nyének”²⁴ nevezte, s valóban: az itt tárgyalt művek közül mai szemmel nézve valóban ez illik bele leginkább a holokausztirodalmi kánonba. Keszi, a kádárizmus idejére elmagányosodott, korábbi sztálinista értelmiségi káder, aki 1956 előtt elvetélt kísérletet tett, hogy csatlakozzon a lázadó írókhoz,²⁵ rendkívül megosztó személyiség volt. Túlélvén a munkaszolgálatot, a Magyar Kommunista Párt egyik vezető irodalmi véleményformálójaként a „rettegett” jelzöt érdemelte ki, nemcsak a *Szabad Nép* rovatvezetőjeként szerzett befolyása miatt, hanem azért is, mert a táborokban elpusztult zsidó sorstársai felett tört pálcát.²⁶ Sokan, zsidók, nem zsidók, ellenszenvet tápláltak iránta, s ez az *Elysium* fogadtatását is befolyásolta.

A narratíva középpontjában a tízéves zsidó fiú, Szekeres Gyuri áll, aki Budapesten él 1944 nyarán. Úton van családi ismerőséhez, a nyugalmazott belügyminisztériumi hivatalnok Zsámbokyhoz, aki ellátja családját budai kertjének terményeivel. Egy razzián Gyurit letartóztatják és összetereleik más zsidókkal együtt egy használaton kívüli gyárba. Ezt követően Gyuri szülei és különösen Zsámboky minden követ megmozgatva megpróbálják kiszabadítani. Ezzel párhuzamosan megismerjük a fiú megpróbáltatásait, ahogy bezárják, átmeneteltetik a városon, bevagonírozzák és végül egy Waldsee melletti gyereklágerbe viszik. Itt egy Mengeléről mintázott orvos és segédje által vezetett, némiképp szürreális kísérleti telep működik. Bár a tábor egy részeként az épp nem háborgatott gyerekek számára elkülönített „Elysium” nem mentes a pillanatnyi örömöktől, állandóan áthatja a krematórium bűze. Gyuri deportálásának és lágerbeli életének történetét a budapesti élet barbárságba

²⁴ PELLE János: I. m. A *Sorstalanság* és az *Elysium* kapcsolatáról (de a műveket szembeállítva) lásd még SCHEIBNER Tamás: I. m. 439–441.

²⁵ Uo. 439.

²⁶ Uo. 419. Az utókor Keszit úgy jellemezte, mint „lojális és szigorú marxista kritikus”, az „irodalmi fegyelem végrehajtója” (FÖLDES Anna: I. m. 90.); „az ország egyik kulturális komisszárja” (OZSVÁTH Zsuzsanna: I. m. 341.); „hírhedt szeptariánus” (STANDEISKY Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Második, javított kiadás. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 55.); a „Rákosi-korszak irodalomkritikájának reprezentatív képviselője” (PELLE János: Keszi Imre: *Elysium. Heti Ökopol*. Forrás: <http://www.ttfk.hu/hetiokopol/rovat/ujra/06.03.31/keszi.html> [Letöltve: 2018. 10. 07.]

süllyedésének képei váltják rendszeresen, ahol a család próbálkozásait követhetjük nyomon, amint kapcsolataikat kihasználva erőfeszítéseket tesznek a gyerek kiszabadítására. Az egyre szigorúbb korlátozások és a szövetséges hatalmak bombázásai azonban arra kényszerítik őket, hogy kiköltözzenek, és elrejtőzzenek Zsámbokynál egy másik zsidó személlyel, Varga Menyhérttel együtt, aki papnak álcázza magát.

Bár a regény főszereplői tehetetlennek bizonyulnak, nem kétkednek a fasiszmus felett aratott jövődő győzelemben. Kézdy, az egyik állítólagos közvetítő Zsámboky és a hatalom között, úgy fogalmaz: „Látom én a díszes jövőt.” Egy másik, Gryneusz, kijelenti: „Elő kell készítenünk az országnak a háborúból való kilépését. Esetleg a fegyveres ellenállást a németekkel szemben.”²⁷ Zsámboky azzal nyugtatja a szülőket: „Összeverődtünk, de sorsunk összeszövődött. Együtt szenvedtünk és most együtt várakozunk.”²⁸ Egyrészt Zsámboky és hálózata – félelmeik ellenére – hősiiesen cselekszik. Ez azt sugallja, hogy a regényben ábrázolt kegyetlen fasiszta hívek és besűgők mellett, akadt elég nemes lélek is, ami reményt támaszt az olvasóban. De a magyarok kollektív felelősségére is utal, mikor Zsámboky azt mondja Gryneusznak: „Kis szürke pont vagy, [...] és csupa ilyen szürke, jellegtelen pontból áll az a sötét, bizonytalan és gyűlöletes felület, ami a mai magyar politika és közélet.”²⁹ Ugyanakkor a regényben az üldöztetésnek alig vannak külső ágensei: egyetlen német tiszt kivételével, aki egyszer bemegy a zsidótanács irodájába, nincsenek idegen „fasiszták”, akik elvonnák a figyelmünket a nemzeti felelősségről: az üldöztetés kifejezetten magyar jelenségként jelenik meg.

A regény figyelemre méltó vonása a zsidóság és magyarság viszonyának és a zsidó identitásnak a nyílt tematizálása. Ez annyiban nem meglepő, hogy – amint Scheibner rámutatott – Keszi egy életen át foglalkozott a zsidó–magyar együttélés problémájával, bár a háború utáni első években hallgatott róla.³⁰

²⁷ KESZI Imre: I. m. 78., 313.

²⁸ Uo. 378.

²⁹ Uo. 24.

³⁰ SCHEIBNER Tamás: I. m.

Gyuri és családja nem a „fasizmus névtelen áldozatai”, hanem hús-vér és nagyon is zsidó alakok, részletesen és megértően elmesélt múlttal. Birkóznak zsidó identitásukkal, és vitatkoznak arról, hogyan függ az össze a sorsukkal. Letartóztatása után Gyuri így tűnődik: „Mi az tulajdonképpen, hogy zsidó? Jó lenne, ha nem lennék zsidó? Furcsa lenne, mert születésem óta mindig az voltam, és ha nem lennék zsidó, akkor nem lennék én.”³¹ A Zsidó Tanács vezetője és Gyuri apja így vitatkoznak erről:

„Elfelejtettünk önmagunk lenni”, mondta Seltmann doktor. „Számunkra az, hogy zsidók vagyunk, csak valami negatívumot jelentett, azt, hogy nem vagyunk olyan magyarok, mint a többi, nem engedik, hogy olyanok legyünk. És ebből nem vontuk le azt a nagyon is természetes következtetést, hogy legyünk pozitívabban zsidók [...] „Ez nem áll”, tiltakozott Szekeres. „Én magyar voltam és magyar vagyok, függetlenül attól, hogy megengedik-e nekem vagy sem.”³²

Keszi megértést mutat zsidó karakterei küzdelme iránt, hogy megtalálják helyüket a magyar nemzetben, ugyanakkor azonban egyes pozitív szereplői bírálják is a zsidóság állítólagos vétkeit. Ezekből a szólamokból is nyilvánvaló, hogy élénken foglalkoztatta a magyar zsidók helyzete, de az is, hogy a háború előtt közel állt olyan személyekhez, mint Németh László és Pap Károly, akik hevesen kritizálták a zsidók asszimilációját és a magyar társadalomban játszott szerepüket. Az olyan frázisok és fordulatok, mint a „pozitív zsidóság”, a „zsidó öntudat kérdése” és „asszimilálódni természetesen lehet, sőt kell is. [...] Csak éppen lehet a rosszhoz és lehet a jóhoz”,³³ gyakran felbukkannak. Ugyanakkor feltűnik egy szigorúbb asszimilációs, sőt majdnem antiszemita ideológia is az olyan vádakban, mint a „zsidó fajvédő” és a „bőrödöt még megmentheted a pénzeddel és a törté-

³¹ KESZI Imre: I. m. 39.

³² Uo. 88.

³³ Uo. 89., 342.

nelmi rendeltetésed árán”.³⁴ Egyfelől igaz, hogy nem tételezhetjük fel, hogy Keszi azonosul szereplői nézeteivel. Másfelől, mivel komolyan veszi zsidó karaktereinek küzdelmeit, az ő szájukból elhangzó súlyos kifejezésekkel Keszi azt sugallja, hogy ezek egy legitim vita vagy nyilvános diskurzus tárgyát képezhetik. Keszi pályafutása bizonyítéka annak, hogy egyszerre volt megértő és kritikus a zsidóság helyzetéről szóló történelmi diskurzus, az asszimiláció és a cionizmus iránt; hogy összeegyeztethetőnek tartotta a népi és a marxista eszméket a „zsidó reneszánszával”, hogy felvállalta állításainak ellentmondásosságát és állandóan fejlődő jellegét.³⁵ Az *Elysium*ban megjelenő gondolatokat így egyfajta nyílt vitában ütközteti.

Keszinek a magyar társadalomról alkotott képe, amely egyszerre ábrázolja azt a fasizmus büvkörében és a fasizmussal szembeszállva, az új, '56 utáni ideológiai konszenzust tükrözi. Az 1956 és 1958 közötti időszak viharos eseményei két tekintetben is jelentősen módosították a holokauszt emlékezetét. Az új, domináns közösségi tabu megjelenését tekinthetjük a fontosabb változásnak. Míg korábban a releváns tabu a zsidó identitást az izraelita hitre szűkítette, ettől fogva a legfontosabb tiltás 1956 emlékezetét érintette: ez csakis a fasiszták és az imperialista hatalmak által kipattintott „ellenforradalomként” volt tárgyalható. Ugyanakkor az új pártvezetőség veszélyeztetve látta a tekintélyét egy újabb esetleges nacionalista megmozdulás által. A nemzeti érzés megélésének csatornáit ezért szigorúan felügyelte, létrehozva egy olyan játékteret, mely lehetővé tette a magyar nép felelősségének elismerését a holokauszt megtörténetében.³⁶

A kommunista népi író Darvas József *Részeg esőjének* középpontjában nem a zsidóság második világháborús szenvedéstörténete áll, de a holokauszt áldozatai és túlélői megjelennek a műben, mely az *Elysium*hoz hasonlóan kizárólag magyar jelenségként ábrázolja az üldöztetést. Ha Keszi némiképp meg-

³⁴ Uo. 234., 341.

³⁵ SCHEIBNER Tamás: I. m.

³⁶ Személyes beszélgetés Kőszeg Ferencsel. Kőszeg javasolta és szerkesztette Zsolt Béla már említett *Kilenc kofferjét*, és a jegyzeteket is ő írta.

túrt szerzővé vált, Darvasról ez semmiképp nem mondható el. A sztálinista korszakban több miniszteri posztot töltött be, miután a koalíciós időszakban a Nemzeti Parasztpárt (NPP) színeiben politikai befolyását a kommunista párt titkos tagjaként igyekezett az utóbbi szervezet számára kedvező módon érvényesíteni. 1956-ban az utcán kikiáltották a „nép árulójának”, kis híján meg is lincselték, és az éppen újrászervezett NPP elutasította a tagságát.³⁷ A forradalom után a *Kortárs* szerkesztője lett, amely akkor a konszolidáció vezető hangjának számított, és egyben az újjászervezett Írószövetség elnöke is. Míg Keszi a zsidó értelmiség képviselőjeként, de a zsidó identitását zárójelbe téve közeledett a kommunista párthoz, Darvas egészen más előélettel rendelkezett: 1945-ös antiszemita cikkei³⁸ sajtópolemiait váltottak ki, kemény bírálatot kaptak többek között a Magyar Radikális Párt meghatározó figurájától, az újságíró Zsolt Bélától, a munkaszolgálat és a gettó túlélőjétől.³⁹ Ennek a korai történetnek fényében különösen érdekes, hogy miként ábrázolja a regény a második világháború végének történetét.

A *Részeg eső* a kiadás jelen idejében, az 1960-as évek elején kezdődik, egy temetéssel: az elbeszélő a filmrendező Béla, akinek legjobb barátja Géza, egy festőművész, öngyilkos lett. Elvtársak voltak azóta, hogy a háború előtti éveiket az illegális kommunista mozgalomban töltötték. A narratíva ide-oda ugrál saját jelene, 1944 és több, e kettő közötti időpont között. Míg a fő motívum főleg nem zsidó kommunistákról szól, a holokauszt áldozatai és túlélői több ponton szerepet kapnak. Egyik bűvőhelyről a másikra menet, Béla elmegy egy „sárga csillagos” mellett a járdán: „a mozdulataink ismerték s szagolták meg egymást, mint utcán az idegen kutyák”.⁴⁰ Ezen a – talán nem kívánt – párhuzamon keresztül fogja fel saját elidegenedését a várostól. Később zsidók hosszú sorát látja, ahogy a nyilasok terelik őket, „valószínűleg a gettóból”. „A »Khol Nidré«-t ének-

³⁷ STANDEISKY Éva: I. m. 65.

³⁸ DARVAS József: Ószinte szó a zsidókérdésben! *Szabad Nép*, 1945. március 25.; DARVAS József: A hadifoglyokért... *Szabad Szó*, 1945. szeptember 30.

³⁹ Lásd ZSOLT Béla: Elfogultság nélkül. *Magyar Nemzet*, 1945. szeptember 8.

⁴⁰ DARVAS József: *Részeg eső*. I. m. 50.

lik. Héberül. De megismertem az éneket.”⁴¹ Amikor elérkezik a felszabadulás, Béla a gettóban találja magát, ahol „évezredek siráma, panasza sűrűllött a jajgatásban”.⁴²

Ezekon az alkalmi utalásokon túl, amelyek az azonosulás és a sztereotipikus „othering” között ingadoznak, egy központi motívum sokkal erőteljesebben előtérbe helyezi a holokauszt témáját. Béla, amíg Géza falujában tartózkodik a temetés miatt, visszaemlékezik arra a napra, amikor a falu pár zsidó családját elvitték, és amit ő véletlenül meglátott. Sándor, Géza testvére elment, majd visszajött a szomszéd, „tollas zsidóként” ismert Steiner tehénével.⁴³ Géza, aki szintén a fővárosban bujkált addig, de visszajött Bélával, utasította Sándort, hogy vigye vissza a tehenet, és így horkant fel: „Rohadt ország! Rogyjon le rá az ég!”⁴⁴ Sándor megmutatta neki, hogy mások már sorban állnak Steinerék ágyáért és többi holmijáért, így semmi értelme visszavinni a jószágot. A két testvér összeverekedett a sárban hempergve, erre Géza: „Egy tehénért az egész országot [...] a becsületet [...] mindent [...] Ér az harminc ezüstpénzt?”⁴⁵ Visszatérve a jelen időhöz, a temetés után, Béla azzal vádolja Sándort: „Nem vitted vissza a tehenet [...] Azért halt meg Géza!”⁴⁶ A több ízben előforduló (eredeti) vétség kétségtelenül a könyv vezérmotívuma. A mű címe is erre utal, mivel szakadó esőben történik az eset. Ez a zsidó nemzetársa ellen elkövetett bűn okozza az utána következő majdnem két évtizedes gyötrelmet, mind az egyén (Géza), mind a nemzet szintjén. Különösen egy (ideológiai, ember közötti, pszichológiai) homályossággal teli regényben, ami igen jellemző a hivatalos körökben zajló harcok bemutatására, ez a kevés világos utalások egyike.

Rónay György 1963-as regénye, az *Esti gyors* egyértelműen a felelősség kérdését helyezi a középpontba a főszereplő, a nyugalmazott patikussegéd Kerekes Kálmán kínzó emlékein keresztül, méghozzá a másik két regényhez hasonlóan újra

⁴¹ Uo. 350–351.

⁴² Uo. 220.

⁴³ Uo. 34.

⁴⁴ Uo. 37.

⁴⁵ Uo. 37–38.

⁴⁶ Uo. 40.

csakis magyar kontextusban vázolva a történeteket. Rónay a háború utáni átmeneti időszakban a Demokrata Néppárt parlamenti képviselőjeként szerepelt, aztán az új rendszerben is megtalálta helyét. 1956 őszén az Írószövetség elnökségi tagja volt. Informálisan képviselte a „katolikus írókat”, és a *Vigilia* katolikus folyóirat szerkesztői bizottságában szolgált. Ennek a társadalmi közegnek meglehetősen tisztázatlan volt a viszonya a rendszerhez: tele volt burkolt politikával, a hit és a politika közötti kényszerkompromisszumokkal. Rónaynak mint vezető írónak és kritikusnak ebben a miliőben kellett alkotnia.⁴⁷

A regény főhősét, Kerekest felkavarja az Eichmann-per híre. Egy kis, csendes balatoni falusi üdülő prominensei gondolkoznak és vitatkoznak a kérdésen; még a kisgyerekek is „Eichmannt játszanak” az utcán – azaz, rabló-pandúr játék helyett, az egyikük Eichmann, akit a többiek elkapnak. Kerekes mindennap beszerzi a napilapokat, és elmerül bennük. A kijelentés, miszerint az ügyvel kapcsolatos „gyilkosok” „jelenleg is büntetlenül élnek”, felerősíti a büntudatát, amely már korábban is arra sarkallta, hogy jelentést írjon a bíróságnak saját helyzetét tisztázandó.⁴⁸

Egy hosszabb visszatekintésből ugyanis megtudjuk, hogy 1944 végének végzetes napjaiban egy sor vándorló kihelyezés egyikeként egy dunai kisvárosban találta magát. Asszisztens kellett az öregedő gyógyszerész Szilágyi házaspárnak, akik a patikát, amely egyben a házuk is volt, alig hagyták el, és senkivel nem tartottak kapcsolatot. Egy napon, amikor a pincében keresi az eladási okiratokat, Kerekes rábukkan az okra: egy régi iskolai vonalzóra patikus főnöke igazi neve van írva: „Odon Silbermann”.⁴⁹ A házastársak zsidók, és ezt a tényt titkolva élnek ott. Közben Kerekest felismeri a helyi nyilas parancsnok, Hohl Péter, akit gyerekkorában terrorizáltak az iskolában, de idősebb iskolatársként Kerekes megsajnálta és megvédte őt. Hohl felébredő háláját kifejezve többször is vacsorára hívja Kerekest,

⁴⁷ VADERNA Gábor: A Thurzó-ügy. Egy katolikus botrány a hatvanas évek szocializmusából. *Új Forrás*, 2007/4. 44–63.

⁴⁸ RÓNAY György: I. m. 39.

⁴⁹ Uo. 135.

s az invitálásnak utóbbi kényszeredetten eleget tesz. Hohl az egyik ilyen vacsora alkalmával rákérdez: tud-e Kerekes bujkáló zsidókról. Utóbbi tagadja, hogy bárki ilyet ismerne, de aztán önkéntelenül kibukik egy halk „hacsak” a száján.⁵⁰ Ez az ártatlan kijelentés Szilágyiék eltűnéséhez vezet, miután Kerekes átveszi a patikát, ha vonakodva és rövid időre is. Azóta lelkipurdalás gyötri a férfit. Az Eichmann-per hatására fogja magát, felkeres egy ügyészt, és elmeséli az egész esetet, könyörögve, hogy tartóztassák le és állítsák bíróság elé, bár reménykedik, hogy a bíróság felmenti, és így lelke is megnyugodhat. Csakhogy az ügyész, miután azzal vigasztalja, hogy „[s]okan vétkeztek, sokkal nagyobbat, mint Ön. [...] Nem tettek meg mindent, ami az adott esetben emberi kötelességük lett volna. [...] lehetetlenség, hogy tizenhat, tizennyolc, húsz évre visszamenőleg mindenkit felelősségre vonjunk”,⁵¹ elküldi. Ekkor Kerekes egy öreg papot avat bizalmába, akit mellé sodor a sors, és Kerekes rajta keresztül próbálja felelősségre vonni magát, ám a papot se nagyon érdekli a dolog. Mivel így elvész minden reménye – világi is, vallási is –, hogy hivatalosan tisztázódik az ügy, Kerekes véget vet a szenvedésének, és az esti gyors elé veti magát.

Rónay műve tökéletes képet alkot a tipikus „kisember” felelősségéről, aki mintegy „véletlenül” keveredik bele a holokauszt eseményeibe, ahogy jóformán bárkivel megtörténhetett volna. Az a körülmény, hogy a főszereplő az áldozatok zsidóságáról csak egy esetleges felfedezés során szerez tudomást, lecsökkenti az áthidalhatatlan távolságot áldozatok és tettesek között.

Míg Keszi, Darvas és Rónay a „magas irodalom” kategóriájába tartozott, érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy a holokauszt témája, érintőlegesen ugyan, de a populáris irodalomban is fel-felbukkant a szocializmus idején. Berkesi András *FB-86*-ja egy antisztálinista detektív/kémregény, amely kifejezetten szocreál stílusban íródott.⁵² A Keszihez hasonlóan zsidó származású Berkesi gyári munkásként kezdte életpályáját. A háború után öt éven át szolgált a rendőrállami szervezetben, a

⁵⁰ Uo. 167.

⁵¹ Uo. 382.

⁵² BERKESI András: I. m.

Katonapolitika Osztály munkatársaként, majd az Államvédelmi Hatóság őrnagyaként. 1950-ben koncepciós per áldozata lett, négy évet ült börtönben. 1956-ban mégis úgy döntött, hogy jó barátja, Kardos György oldalán, aki később szerkesztője és fő irodalmi kapcsolata lett, fegyverrel a kezében védi a rendszert.⁵³ Ellentmondásos figura volt; György Péter szavaival „[a]zok közé tartozott, akik saját gyakorlatukból eleget tudtak a rendszerről, talán többet is, mint szerettek volna”.⁵⁴ Műveiből 1988-ig majdnem ötmillió példány kelt el,⁵⁵ és, legalábbis 1971-ben, messze az ország legjobban fizetett írója volt, majdnem kétszer annyit (1,8 millió forintot) keresett, mint a sorban őt követő Illyés Gyula és Németh László.⁵⁶ Ennek ellenére, vagy éppen emiatt, nem volt az írók között különösebben befolyásos személy: „a marxista esztétikai normák szerint lenézendő kívülálló volt, aki az évek múltával egyre kevésbé tartozott az irodalmi élethez, s egyre inkább Kardos Györgyön múltott, hogy karrierje meddig ívelhet felfelé”.⁵⁷ Az irodalmi rendszerben a kimagasló példányszámok miatt azonban mégis jelentős szereplőként értékelhetjük, aki számottevő hatást gyakorolhatott a vészkorszakról alkotott közvélekedésre, általános képre.

A holokauszt ugyan minimális szerepet játszik a *FB-86* szövegében, de alapvető fontossága van a főhős, Krasznai István morális álláspontja szempontjából. Az ötvenes évek elején a pártbizottság elbocsátja Krasznait az egyetemről, mert elmulasztotta megemlíteni édesapja fasiszta múltját, mivel azt hitte, hogy meghalt a háborúban. Ő maga apolitikus, egészen addig, amíg szerelmes nem lesz egy zsidó lányba, Mayába közvetlenül az 1944. október 15-i nyilas puccs előtt. Erőfeszítései a lány megmentésére kudarcba fulladnak, megölik, de Krasznai hú

⁵³ Kardosnak jelentős szerepe volt a *Kilenc koffer* 1980-as publikálásában. Kőszeg Ferenc személyes közlése.

⁵⁴ György Péter: *Az ideológiai ponyva*. Berkesi András. *Élet és Irodalom*, 2013/17. 4.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Az írók keresetének listája megtalálható: Tóth Gyula: *Írók pórázon: A Kiadói Főigazgatóság irataiból, 1961–1970. Dokumentumválogatás*. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1972. 501–517.

⁵⁷ György Péter: *Az ideológiai ponyva*. I. m.

marad az emlékéhez. Ebből a regényből hiányzik a zsidók helyzete, az együttélés problémája, és a felelősség filozófiai vagy politikai feldolgozása, melyek megjelennek a többi itt tárgyalt műben. De a zsidók üldözése mint pusztán tény beárnyékolja ezt a regényt, figyelmeztetésként és leckeként. Ráadásul, a regény egy olyan keretbe ágyazódik, amelyben az '56 utáni ideológia tökéletesen testesül meg, erre egyik példa a fasiszta veszély nyugati eredete.

A fenti regények arra szolgálnak példaként, hogy a korszak irodalmában nagyon is jelen volt az üldöztetés témája. Nem annyira maguk az irodalmi művek kerülték a témát, sokkal inkább a kritika tartóztatta meg magát attól, hogy érdemben szóljon a művek ezen vonatkozásáról. Ez persze összhangban volt a Kádár-korszak cenzorális eljárásrendjével, mely a művek szigorú rostálása helyett a kommentárok, kritikák segítségével igyekezett irányt szabni az irodalmi kultúrának.

Általánosabban, hogyan mérjük ennek az irodalomnak a befolyását a közösségi vagy akár csak az értelmiségi emlékezetre? Természetesen döntő jelentősége van annak, hogy az olvasóközönség hogyan fogadta ezeket a műveket. Messzemenő következtetéseket talán nem lehet levonni abból, hogy ezeket a könyveket nagy példányszámban adták ki,⁵⁸ de mindenképpen sok átlagpolgár könyvespolcán megtalálhatók voltak. Nehezebb kérdés, hogy mennyit és hogyan olvasták ezeket a műveket. A kritika a korszakban többnyire útmutató volt a „helyes” interpretációhoz, inkább ideológiai, mint tájékoztató funkciót töltött be. Különösen a nyelvezete, a felkínált fogalmi keretek révén befolyásolta az olvasatokat, de azzal is, amit kihagyott, említés nélkül hagyott, s különösen így volt ez a regények holokauszt-tartalmának elferdítésével vagy elhallgatásával. Csakhogy ez is leegyszerűsítés. Tudniillik nem ritka, hogy ugyanabban a re-

⁵⁸ „Az 1963-as könyvhétre kiadandó könyvek listája” átlagosan 11 500 példányszámot javasol; bár a listán szereplő *Részeg* esőt 15 000 példánnyal tervezték kiadni. A listán szerepelt még egy holokauszttal kapcsolatos regény. TÓTH Gyula: I. m. 205. A „Felkínált művek a Szovjetuniónak fordításra az 1963–64-es irodalmi kiadványokból” e kettőn kívül még tartalmazta az *Esti gyorsot*, továbbá Cseres Tibor *Hideg napokját*, amely az 1941-es újvidéki vérengzésről szól. Uo. 294.

cenzióban, amely rendszerkonform értelmezést kínált fel, félreérthetetlen utalás található a jellegzetes holokausztrópusokra.

Egy *Elysium*ról szóló bírálat például, noha szokványos zsargont alkalmaz, mint például „ördögi erő” és „az üldözöttek”, olyan kifejezéseket is szerepeltet, mint „faji üldöztetés”, vagy „sárga csillag”, melyek a zsidó szempontot képviselik.⁵⁹ A *Részeg esőről* jóval több recenzió jelent meg, bár ezek könnyen beolvashatták a regény zsidó elemeit a szocializmus építésének „problémáiba”. Míg az *Elysium* kapcsán idézett kritika egy könyvtáros szakkiadványban jelent meg, vagyis kisebb súlyúnak tekinthető, ez már nem mondható el a Darvas-regény *Kortársban* megjelent kritikájáról. Ez „az elhurcolt Steiner zsidó tehénével” kapcsolatos incidensről a magyar nép forradalmi képességének lényegi kritikájaként ír. Külön bekezdésben méltatta, ahogy „Darvas őszint[én] és mély[en kezeli] a magyar társadalom és történelem egyik legnehezebb és »legkényesebb« kérdését, a zsidó kérdést”, melyet „az üldözött, a gyalázott, a meggyilkoltak iránti mély együttérzéssel és empátiával” közelít meg.⁶⁰ Továbbá, míg a kritikus elismerte a ’44 és ’56 közötti összefüggést a regényben, ezt az összefüggést dogmatikus irányba fordította: mindkét eseményt mint a magyar nép „fasiszta jellegének” a bizonyítékát írja le. Noha az *Esti gyors* recenziói kerültek a zsidóság említését, olyan eufemizmusokat használva mint „üldözöttek”⁶¹ vagy „elárultak”,⁶² mivel az Eichmann-per a regény cselekményének a központjában áll, nem lehetett teljesen kihagyni a holokauszt témáját. Az egyik kritika Kerekest úgy azonosítja be, mint „egész Európának egy jellemző karaktere a fasizmus ideje alatt”.⁶³ Amellett, hogy efféle óvatosság és tartózkodás, vagy a teljes hallgatás volt a jellemzőbb a kritikai

⁵⁹ ANTAL László: Keszi Imre, *Elysum* [sic!]. *A Könyvtáros*, 1959/3. 231.

⁶⁰ SZABOLCSI Miklós: Darvas József: *Részeg eső*. *Kortárs*, 1963/8. 1262., 1265–1266.

⁶¹ UNGVÁRI Tamás: *Esti gyors: Rónay György regénye*. *Élet és Irodalom*, 1963/39. 7.

⁶² BOHUNICZKY Szefi: Rónay György, *Esti gyors*. *Jelenkor*, 1963/8. 775–777.; SZEGHALMI Elemér: Rónay György, *Esti gyors*. *Vigília*, 1964/1. 60–62.; SZIGETI Endre: *Esti gyors*. *Új Ember*, 1963/31. 3.

⁶³ TAMÁS Attila: *Esti gyors: Rónay György regénye*. *Tiszatáj*, 1964/2. 7.; ZSADÁNYI Oszkár: A büntudat regénye. *Új Élet*, 1963/14. 5.

életben, a fenti példákból is látható, hogy a kommentárok között nem ritka a kérdések nyílt felvetése sem.

Földes Anna esete, akitől már idéztem a „hallgatás görcsét”, tanulságos. Az 1968-as *Húsz év, húsz regény* című antológiája áttekintést ad a háború utáni magyar irodalomról, és külön fejezetet szentel a *Részeg eső*nek.⁶⁴ Nagy hangsúlyt fektet Darvasnak a „lelkét vesztett szomorú, gyalázatos népről alkotott véleményére”, és nem mellőzi a regény holokausztspecifikus részleteit: „Néhány mondat csak, amelyben a gettóból haláltáborba hurcolt, bevagonírozott zsidók félelmét, a vagonból kinyúló könyörgő kezeket, és a vigyorgó középosztályú utasokat idézi – szuggesztivitásában azonban oldalakkal felér.”⁶⁵

Földes azonosságot állapít meg a tehénnel kapcsolatos incidens és a „nemzeti szégyen traumája [között], amit akkor kevesen ismertek el”.⁶⁶ Vagyis értékelése szerint a holokauszttéma mégis központi szerepet játszik. A rendszerváltás utáni, 2001-es magyar holokausztirodalmi áttekintésből azonban teljesen hiányzik a *Részeg eső*. (Noha helyeslően említi az *Elysiumot* mint „az első holokauszthoz kapcsolódó regényünket”.⁶⁷)

Ki volt tehát az elhallgattató, és mit hallgatott el? Elutasította-e Földes saját korábbi kritikáját, mint egy hazug rendszer részét, amit most végre elfelejthet? Vagy a korábbi könyvbírálat inkább arra bizonyíték, hogy azok számára, akik beágyazódtak az ideológiai rendszerbe, akár kritikusokról, akár olvasókról legyen szó, a holokauszt igenis komoly említést érdemelt, még akkor is, ha nem tudták túlhaladni az ideológiába ágyazott fogalmakat és konstrukciókat? Úgy látszik, ezt a rendszert *sui generis* még azoknak is nehéz kiértékelni a mostani történelmi pozícióból, akik a pályafutásuk nagyobb részét benne töltötték.

Az átfogó kép, amely ezek és más hasonló regények olvasatából kirajzolódik, azt mutatja, hogy a szenvedést és a tragédiát

⁶⁴ FÖLDES Anna: *Húsz év – húsz regény*. Szépirodalmi, Budapest, 1968. 356–376.

⁶⁵ Uo. 365.

⁶⁶ Uo. 371.

⁶⁷ FÖLDES Anna: A holokauszt a magyar (próza)irodalom tükrében. I. m. 90. Ozsváth is megidézi, mint az irodalmi művek egyikét, „amik küzdöttek ez ellen az elfojtás ellen”. OZSVÁTH Zsuzsanna: I. m. 341.

mint „közöst” ábrázolták, a felelősség és bűnösség mindenütt megtalálható; hogy az események narratívái egybevágnak és egymásra hatnak, és hogy a történelmi sorsok egybefonódnak. Az 1956 utáni antifasizmus megerősödését is tükrözi ez a kép, amely a kádárista ideológia egyik oszlopa volt, ugyanakkor a lassú liberalizáció is látható, amelyet az Eichmann-per és a konszolidáció eredményessége tett lehetővé. A fasizmus és a fasiszták sokszor távoli, elvont tényezőkként jelentek meg; ugyanakkor tartalommal töltötte meg ezeket a mindennapi embertelenség, a „gonosz banalitása”,⁶⁸ és az egyedi átlagemberek kifogásolható magatartása. A holokauszt hol a középpontban áll, hol a periférián, de sokszor jelen van. Az 1944-es események nem elszigeteltek, hanem a sztálinista korszakkal és 1956-tal közösen alkották a történelem terhét. Mint a *Részeg eső* Gézája rámutat: „Nem most kezdődött ez [azaz, ami 1956-ban történt]. Nem is tegnap. 45-ben... 44-ben... vagy talán még sokkal előbb...”⁶⁹ A kommunista „szélesebb kontextus” mellett, amelyben 1944 és 1956 a fasiszta veszély két pólusa, el lehet helyezni egy másikat, amelyben a zsidók jogfosztása összeköthető a kirakatpererekkel, és a sztálinista kitelepítések a lágerekkel. De a *Részeg eső* hordoz magában alternatív értelmezési lehetőségeket is; az 1956-ról szóló kép feltűnően kétértelmű: elismeri az igazságos haragot, és a pártigazhitűséget megkérdőjelezi.⁷⁰ S ami a legfontosabb, a zsidó és nem zsidó magyar élményekről szóló történetek nincsenek egymástól elfalazva, hanem egyszerre és egymással összefüggésben zajlanak le.

Az ebben az időben megjelent, Braham által megemlített művek mára jobbra feledésbe merültek – irodalmi szempontból sok esetben talán megérdemelten. A releváns íróknak erősen eltérő viszonyuk volt a hatalomhoz, a zsidósághoz és zsidó identitáshoz, az irodalmi rendszerhez, '56-hoz. De mindegyik, legalább egy regényében, írt a holokausztról, vagy használ-

⁶⁸ Hannah ARENDT: *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Viking, New York, 1963. (Magyarul lásd Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*. Ford. Mesés Péter. Osiris, Budapest, 2000.)

⁶⁹ DARVAS József: *Részeg eső*. I. m. 276–277.

⁷⁰ Uo. 223., 230., 238–239., 263., 275.

ta annak tematikus elemeit. A rendszerváltás utáni irodalmi holokausztemlékezet szűk víziója ezeket a műveket nem veszi számításba, s ezáltal akaratlanul is azt a benyomást kelti, mintha a morális felsőbbség elnyomó pozícióját tölténé be. Ahogy György Péter önéletrajzi munkájában világossá teszi, az amnézia és az emlékezés tagadása a korszak – nem csak Magyarországon vagy a szocialista világban – igen fontos jellemzői voltak.⁷¹ Ugyanakkor kitart annak fontossága mellett, hogy azokat az alakokat és műveket tanulmányozzuk, amelyek „az esztétikai-politikai intézmények pillanatnyi gyakorlata és az utópikus ideológia közötti távolság folyamatos növekedése” alatt működtek.⁷² Talán ebben a térben találhatjuk meg a kritika és a megértés egyensúlyát.

⁷¹ GYÖRGY Péter: *Apám helyett*. Magvető, Budapest, 2012.

⁷² GYÖRGY Péter: *A hatalom képzelete*. I. m. 67.